

АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИК СӨЗ
АЙКАШТАРЫНЫН СИНТАКСИСТТИК АЙКАШУУ ЖОЛДОРУНДАГЫ
ОКШОШТУКТАРЫ ЖАНА АЙЫРМАЧЫЛЫКТАРЫ

SOME SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE WAY OF
COLLOCATIONS OF VERB WORD- COMBINATIONS IN ENGLISH AND KYRGYZ
LANGUAGES

Аннотация: В данной статье анализируется некоторые сходства и отличие в образовании сочетаемости глаголов в кыргызском и английском языках.

Annotation: The article analyses some similarities and differences in the ways of collocations of verbs in Kyrgyz and English languages.

Ключевые слова: коллокация, валентность, ядро, адъюнкт, согласование, управление, примыкание.

Key words: collocation, valency, kernel, adjunct, agreement, government and parataxis.

Этиштик сөз айкаштары окутуунун теориясында жана практикасында башка сөз айкаштарына караганда да абдан чоң ролду ойнойт. Этиштин сөз айкашуу структурасы жана формалары да абдан бай. Кыргыз жана англис тилинде тең этиш менен зат атооч сөз айкашуудагы эң өнүмдүү сөз айкаштарынын бири болуп эсептелет. Белгилүү лингвист А.Турсунов “Кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштары бардык негизги сөз түркүмдөрү, кызматчы сөздөр менен эркин айкаша алган кеңири таралган жана өнүмдүү сөз айкаштарынын бири” [4,12] дейт. Биздин илимий ишибиздин негизги коюлган максаттарынын бирине жетүү максатында көптөгөн окумуштуулардын ойлоруна таянуу менен англис тилинде дагы этиштик сөз айкаштары көп колдонулган жана валенттүүлүк касиети күчтүү сөз айкаштарынан экендигине ынанып, бул эки салыштырылып жаткан тилдердеги этиштин валенттүүлүк жана айкашуу маселелериндеги окшоштуктар жана айырмачылыктарды изилдөөнү туура деп таптык.

Алгач биз кыргыз жана англис тилиндеги этиштик сөз айкаштарынын жайгашуу орду боюнча эки тилдин белгилүү жазуучулары Жером. К.Жеромдун “Кайыктагы үч адам” (Итти эсепке албаганда) жана Чыңгыз Айтматовдун “Жамийла” чыгармаларынан мисалдарды колдонуу менен салыштырма–морфологиялык анализ жүргүздүк. Анализ жогоруда белгилей кеткендей А.Турсунов, Ч.Найманова, А.С.Хорнби, Х.Палмер, Гинзбург ж.б сыяктуу бул анализди жүргүзүүгө биз моделдештирүү ыкмасын тандап алдак. Албетте, бул изилдөөнүн түрү 30- жылдары эле белгилүү окумуштуу Г.Палмер этиштик сөз айкаштарынын моделдерин түзүп, аны 27 топко бөлгөн, [6,19386]. Андан кийин А.Хорнби да ушул эле моделдештирүүнүн принцибин пайдаланган. [5, 21-121].

Ал эми Р.С.Гинзбургдун түзгөн модели Г.Палмер жана А.Хорнбинин системаларынан айырмаланып, сөз айкаштарынын деңгээлинде берилген. Р.С.Гинзбургдун түзгөн моделинде сөз айкаштарынын азыркы англис тилинде колдонулуп жаткан этиштерди сөз айкаштары боюнча структураларга ажыратуу менен моделдештирүү ыкмасы менен бере алган.

Р.С.Гинзбург моделдештирүү жолунун негизи катары төмөнкү эки критерийди алган: 1.сөз айкашынын структурасы боюнча этиштин маанисинин берилиши. 2. Сөз айкашында белгилүү бир структурада этиштин дайыма колдонулушу. Ошентип автор тарабынан этиштик сөз айкашынын 22 модели берилген. [1, 1979].

Ал эми этиштик сөз айкаштарын кыргыз тилинде моделдештирүү жолу менен изилдөөгө чоң салымын кошкон окумуштуулардын бири А.Турсунов этиштик сөз айкаштарын алардын жөнөкөй, татаал жана көп муундуу болуп бөлүнүшүнө карай жана

синтаксистик айкашуу жолдоруна карай (ыкташуу, башкаруу жана ээрчишүү) 121 моделге бөлүп чыккан. [3, 1978, 3376]

Ч.К.Найманова да Аскар Турсуновдун этиштик сөз айкаштары башка сөз түркүмдөрүнө караганда кыргыз тилиндеги эң өнүмдүү жана кеңири тараган жана бардык сөз түркүмдөрү менен айкаша алган сөз айкашы деген оюна кошулуу менен ал кыргыз тилинде алгачкы болуп этиштин валенттүүлүгү жөнүндө сөз кылган. Ошентип ал кыргыз, англис жана орус тилдериндеги салыштырылган тилдердеги этиштин валенттүүлүгүн моделдештирүү жолу менен салыштыруу жолу менен берген. [2, 2004].

Жогорудагы окумуштуулардын изилдөөлөрүн негиз кылып алуу менен биз дагы салыштырылып жаткан тилдердеги этиштик сөз айкаштарынын айкашуу жолдорундагы окшоштуктар жана айырмачылыктар боюнча сөз кылууну туура деп таптык. Алгач биз этиштин кайсы сөз айкаштары менен айкаша алуу жөндөмдүүлүгүн же болбосо валенттүүлүгүн тектеш эмес, англис жана кыргыз тилдеринде анализ жүргүзсөк. Бул анализ сөз айкаштарынын валенттүүлүгүн же болбосо алардын башка сөз айкаштары менен айкаша алуу жөндөмдүүлүктөрүн моделдиштирүү ыкмасы менен белгилүү кыргыз жазуучусу Ч.Айтматовдун “Жамийла” жана англис тилиндеги “Кайыктагы үч адам “(Иттен сырткары кайыктагы уч адам) аттуу Жером К.Жеромдун чыгармаларынын мисалында жүргүзүлмөкчү. Бул изилдөө бизге этиштин сөз айкашындагы багындыруучу компоненти (ядро) катары анын валенттүүлүгүн жана позициясын аныктоого жардам берет.

1 2

I. Модель Verb+Adverb-(Этиш + тактооч)

Жогорудагы моделдегидей эле англис тилинде тактоочтор гана этиштин кийин келе алышат.

2. The diagnosis seems in every case **to correspond exactly** with all the sensations that I have ever left. (p. 10).

Бул мисалда биз **to correspond is a verb, (этиш), exactly- an adverb (тактооч).**

Бирок англис тилинде тактоочтор этиштен мурда да келип колдонулат .

Мисалы,

1. I got down the book, and read all I came to read; I **idly turned** the leaves, and began to indolently study diseases, generally. (p. 10).

2. We **smiled sadly** at one another ... (p15).

1. **Idly- adverb (тактооч); 2. Turned- verb (этиш)**

Бул мисал англис тилинде тактоочтор этиштен мурда да келет деген ойго далил боло алат. Англис тилинде бул моделдеги сөз айкаштары ыкташуу (примыкание, contiguity) синтаксистик байланышуу жолу менен айкашат.

Ал эми кыргыз тилинде этиш жана тактооч да англис тили сыяктуу эле ыкташуу синтаксистик айкашуу жолу аркылуу колдонулат да, тактооч этиштин астында келип айкашат да төмөндөгүдөй модел менен берилет:

2 1 1 2

Adv+ Verb- Тактооч + Этиш

Мисалы, 1. Колхоз уюшулганда аталарыбыз короо- жайларды бир жерден **жанаша тургузушуптур.** (5б.).

1. –Айдай берсин, аны эмне карышкыр жейт беле!-деп, тиги чоң арабакечтерди туурап, **чырт түкүрүп**, камчыны сүйрөй, **жайбаракат теңселип бастым.** (10б).
2. Айыл арасындагы жигиттер, өзгөчө фронттон кайтып келгендер Жамийлага кызыгып, тийишип жүргөндөрүн **алда нече байкагам.**
3. “**Эптеп жан сактап жүргөн** бир бечара байкуш” деп коюшат. (3б).

1 2

II. Модель Verb + Noun (Этиш+Зат атооч)

Бул моделдеги сөз айкашында этиш ядро, ал эми зат атооч болсо адьюнкт-багыныңкы компонент. Этиштер ар түрдүү физикалык кыймыл этиштер: **to write-жазуу,**

to close-жабуу, туюм этиштери: to see-көрүү, to feel-сезүү), речтик этиштер: to tell-айтуу, to describe-сүрөттөө боло алышат. Жогорку моделдеги сөз айкашынын адьюнкту болуп зат атоочтун бардык түрлөрү: конкреттүү, абстракттуу, жандуу жана жансыз зат атоочтор боло алышат.

Англис тилинде болсо бул модель боюнча этиш жана зат атооч ыкташуу жолу менен айкашат да, сөз айкашынын туруктуу ордун сактайт. Бул модель боюнча англис тилинде зат атооч адьюнкт катары, ал эми этиш кернел-ядро катары келет. Мисалы: 1. Students would have no need **“to walk the hospitals”** if they had me. (p.12).

2. **I followed the directions**, with the happy result- speaking for myself- that my life was preserved, and is still going on. (p/14).

Бул мисалдарда **to walk** – этиш –ядро- кернел, **the hospitals** -адьюнкт, followed- этиш-ядро, **the directions** - адьюнкт.

Ал эми кыргыз тилинде бул модель боюнча зат атооч бардык жөндөмөлөрдө туруу менен ал этиш менен синтаксистик башкаруу жолу менен айкашат да төмөнкүдөй модель аркылуу берилет:

2 1

Noun+ Verb - Зат атооч+этиш

Мисалы, Анда биз, бир кур өспүрүм балдар, колхоздо **араба айдап, суу суугарып, чөп чаап**, айтор, согушта салгылашып жаткан эр бүлөлөрдүн оор түйшүгү биздин мойнубузда. (4 б.).

Бул мисалда **араба- зат атооч-багыныңкы-адьюнкт, айдап-этиш- багындыруучу-кызматты аткарат жана багыныңкы компонент багындыруучу- этишке багынып тургандыктан же болбосо этиш адьюнкт менен башкаруу жолу менен айкашат. Ошондуктан кыргыз тилинде бул модель Зат атооч-этиш (Noun + Verb) структурасы менен берилет.**

1 2

III. Модель Verb+ Pronoun (этиш+ат атооч)

Англис тилинде бул типтеги сөз айкаштарындагы өздүк ат атоочтор объективдүү жөндөмөдө турат жана башкаруу жолу менен айкашат. Мисалы, 1. And I **told him** how I came to discover it all. (13б).

1. I **felt my** pulse. (12 б).

2. And they didn't **give me** pills; they **gave me** clums on the side of the head. (15 б).

Бул мисалда **told- этиш, him- өздүк ат атооч. Felt- этиш, my- өздүк ат атооч.**

Ал эми кыргыз тилинде адьюнкт катары (өздүк, шилтеме, таандык, суроолуу (ким, эмне) ат атоочтор), зат атоочтор менен салыштырмалуу берилүүчү сөздөр-этиш-ядро менен башкаруу жолу менен айкашат.

Ошондой эле сын атооч, тактоочту, сан атоочторду билдирген суроолуу ат атоочтор (кандай, кандайча, нече) ядро менен ыкташуу синтаксистик айкашуу жолу менен айкашат .

Мисалы: 1. Эки үйдүн тең козу- улагын **жайган да ошол** , тезек терип, **отун алган да ошол**, балдарынан кабар албаган апамдын кайгы- муңун **алаксыткан** да ошол. (7 б).

1. **Ушуга айткан** кайран сөз. (17 б)

2. –**сеники-меники** дебей эки үйдү тең адилеттүү башкарып, айылдагы эски нускалуу, кадырман байбичелердин бири.

3. –Э, Сейит, сен **кандай дейсиң.** (9 б).

1 2

IV. Модель Verb + Numerals (Этиш+ сан атооч)

Мындай моделдерде сөз айкаштарындагы адьюнкт- багыныңкы компонент(сан атооч) англис тилинде жалпы жөндөмөдө, ал эми кыргыз тилинде табыш жөндөмөдө туруп. Эки тилде тең эле ыкташуу байланышы аркылуу синтаксистик жактан айкашат.

Англис тилинде сан атооч этиштен кийин келсе, ал эми кыргыз тилинде сан атооч кээ бир учурда этиштен кийин же кээ бир учурда мурда да турат.

Мисалы, 1. Кызыксың да анан, көңүлүм бузулса, **миң коругула**, мен чабарадагы чымчык эмесмин да!—деген ой кетеби ага?. (16 б).

1. Катты бир эмес **эки-үч жолу окутуп алгандан**, апам аны казан- аяктын ысык- суугуна туурулган колуна алып, кагазды учуруп жиберчүдөй абайлап кармап, **үч бурчтук кылып бүктөйт. (21 б).**

2. Биз чөп чапкыч машина айдаган балдар, Даниярды ошондо **биринчи жолу көрдүк.**

3. Жамийла баракты **эки бүктөп**, койнуна салды.

Жыйынтыгында жогорку этиштин валенттүүлүгүн жана анын ордун морфологиялык жактан анализ жүргүзүү үчүн түзүлгөн моделдердин мисалында англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин валенттүүлүгүн салыштырып үйрөнүүнүн максаты, этиштин башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, зат атооч сыяктуу эң активдүү валенттүүлүккө ээ сөз түркүмү экендигин салыштыруу менен ачып берүү эле. Илимий изилдөө ишинин коюлган максатына жетүү үчүн алгач англис тилинде таяныч тил катары этиштин кайсы сөз айкаштары менен айкаша алуу жөндөмдүүлүгүн жана анын сөз айкашындагы ядро компоненти катары башка сөз түркүмдөрү менен моделдештирүү ыкмасы аркылуу анализ жүргүзүлдү. Андан сырткары этиштин сөз айкашында жана ошондой эле сүйлөмдөгү орду, багыныңкы сөз айкаштарынын да позициясын аныктоо иштери да аткарылды. Сөз айкашындагы сөз түркүмдөрүнүн жана алардын ордун көрсөтүү номерлер аркылуу, алгач англис тилинде көрсөтүлүп андан кийин кыргыз тилиндеги туура келүүчү структуралар менен салыштырылды. Жогорудагы анализдин жыйынтыгында биз англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүгүн жана алардын сөз айкашындагы ядро катары жайгашууларында төмөндөгүдөй айырмачылыктар жана окшоштуктарды аныктоого жетиштик:

1. англис жана кыргыз тилдеринде тең эле этиш эң өнүмдүү, активдүү валенттүүлүккө ээ сөз айкашы болуп эсептелет;
2. эки тилде тең эле ыкташуу, ээрчишүү, башкаруу синтаксистик сөз айкашуу жолдору бар. Андан сырткары кыргыз тилинде жандоочтор аркылуу да сөз айкашынын жасалуу жолдору кызмат кылат;
3. этиштик сөз айкаштарын жасоодо англис тилинде ыкташуу, ал эми кыргыз тилинде башкаруу синтаксистик айкашуу жолдору басымдуулук кылат;
4. англис тилинде этиш дайыма структурада биринчи позицияда гана келип, кээде гана тактооч ядро- этиштен мурда келбесе, башка сөз айкаштары этишке адьюнкт катары андан кийинки позицияларда гана жайгашышкан.
5. Жогорку илимий анализде негизги сөз түркүмдөрү гана сөз айкаштарынын компоненттери катары каралып, ал эми кызматчы сөз түркүмдөрү артиклдер, предлогдор, байламталар сөз айкашынын мүчөлөрүн байланыштыруучу каражат катары кызмат кылат. Кыргыз тилинде болсо бул кызматты жандоочтор аткарышат.
6. Таяныч тил катары алгач этиштик сөз айкаштарынын валенттүүлүгүнүн модели англис тилинде берилип, андан кийин гана ал модель кыргыз тилинде кайсы модель менен дал келээрин жана алардын позициясын 1-2-3 деп негизги сөз түркүмдөрүнүн позициясы салыштырылды. Салыштыруунун жыйынтыгында англис тилиндеги этиштик сөз айкашындагы этиштин орду ядро катары туруктуу деп айта алабыз. ал эми кыргыз тилинде этиштин ядро катары сөз айкашындагы позициясы туруктуу эмес , кээде адьюнкт этишке карай мурун же кийин орун ала берет.

Тилчи катары бул моделдер дагы тереңирээк изилденүүгө муктаж экендигине ынануу менен биз келечекте бул тил маселесин дагы тереңдеп изилдөөнү максат кылып койдук. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча тектеш эмес англис жана кыргыз тилдеринде үч синтаксистик байланыштын түрү бар: **башкаруу, кыйышуу жана ыкташуу**. Ал эми кыргыз тилинде болсо жогорку үч синтаксистик байланыштан сырткары дагы жандоочтук байланыш (послеложная связь) бар деп эсептейт. Ошентип англис тилинде ыкташуу жана

башкаруу синтаксистик байланыштарына караганда (примыкание) кыйышуу байланышы үстөмдүк кылат. Ал эми кыргыз тилиндеги синтаксистик айкашуунун типтери кайсы сөз түркүмүнөн жана структурасына байланыштуу болуу менен башкаруу жана ыкташуу жолдору басымдуулук кылат.

Адабияттар:

1. Р.С Гинзбург.1979.
2. Ч.К. Найманова. Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках. Бишкек. 2004
3. 3. А. Турсунов , Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары. 2- бөлүк. Фрунзе, 1978 ж.337 б.
4. А. Т. Турсунов., “ Этиштик сөз айкаштары”.1991. 12б.
5. Хорнби А. С., 1958, -С.21-121.
6. Palmer Н. Е.1938

Анализ жүргүзүү үчүн колдонулган адабияттар:

1. Ч. Айтматов, “ Жамила”.2008. -112 бб.
2. Jerome K. Jerome. “Three Men in a boat”, (To Say Nothing of the Dog), 2003,- 288 pp.